

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

मराठी साहित्यात कादंबरीचे क्षेत्र व्यापक आहे. कादंबरी हा असा साहित्यप्रकार आहे की, एखाद्या मानवी जीवनाचे व समाजाचे संपूर्ण जीवनच तो कवेत घेऊ शकतो. कादंबरीत मानवी जीवनाचा साकल्याने वेध घेतला जातो. कालानुक्रमाने मानवी जीवन बदलते तसे कादंबरीचे स्वरूपही बदलत आले आहे. त्यामुळेच पुढे दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, मुस्लिम, आदिवासी असे साहित्यप्रवाह निर्माण झाले त्यातील मराठी मुस्लिम जीवनावरील कादंबरीचा विचार करताना त्यातून व्यापकतेचे दर्शन घडते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कादंबरीत मुस्लिम समाजजीवन अनुषंगानेच आलेले दिसते. परंतु १९५० नंतरच्या कादंबरीकारांनी जे मुस्लिम समाजजीवन आणले ते वेधक आहे. त्यातील 'इंधन' व 'शरीयत' कादंबरीतील मुस्लिम समाजजीवन, कथावस्तू, व्यक्तिरेखा व प्रसंगचित्रण, रीतीरिवाज, उपासना पध्दती, आचार-विचार, जीवन जगण्याची पध्दत यादृष्टीने अभ्यासणे गरजेचे वाटते. त्या अनुषंगाने 'इंधन' व 'शरीयत' कादंबरीचे स्वरूप मुस्लिम जीवनचित्र, व्यक्तिरेखा, निवेदन पध्दती व भाषा शैली यांचा सविस्तर अभ्यास या लघुप्रबंधात केला आहे.

लघुप्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये 'मराठी कादंबरी आणि कादंबरीतील जीवनचित्रण' यांचा अभ्यास मांडला आहे. हा अभ्यास करताना कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप, मराठी कादंबरीची वाटचाल, साहित्य आणि जीवन यांचा अनुबंध हा विचार मांडून कादंबरीतील मुस्लिम जीवनचित्रणाची चिकित्सा केली आहे.

मराठी कादंबरी अव्वल इंग्रजी काळापासून लिहिली गेली. मराठीतील पहिली वास्तववादी सामाजिक कादंबरी बाबा पद्मनजींची 'यमुना पर्यटन' मानली जाते. 'यमुना पर्यटन' नंतर मराठी कादंबरी रंजनप्रधान - नवलपूर्ण यातच गुरंफटली. पण हरिभाऊंच्या कादंबरी लेखनाने

ती वास्तववादी स्वरूपात लिहिली जावू लागली. मराठी कादंबरीची वाटचाल अवलोकन करताना त्या काळातील शिक्षणप्रसार, स्त्री स्वातंत्र्य, सामाजिक विषमता या समस्या कादंबरीमध्ये कथावस्तू व पात्रांच्या साहाय्याने चित्रित होऊ लागल्या. पण नंतर तिच्या विकासक्रमात गांधीवाद, मार्क्सवाद, वास्तववाद या प्रेरणांनी तिला वेधून घेतले.

१९६० नंतर मराठी मध्यमवर्गीय जाणीवांच्या पलीकडे ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी मुस्लिम असे वास्तव कादंबरीत दिसू लागले. लेखक आपले अनुभव व वास्तव जीवन कादंबरीत आणू लागला व कादंबरीमध्ये सामाजिकता डोकावू लागली. कादंबरीत विविध अनुभवाच्या खाणी पहावयास मिळू लागल्या. ग्रामीण, दलित साहित्यप्रवाहाबरोबर मुस्लिम साहित्य प्रवाह मराठी कादंबरीमध्ये दिसू लागला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुस्लिम समाजजीवन कादंबरीत अनुषंगानेच आले. चाचा, भाबी, बहेन, अम्मा असा उल्लेख कादंबरीत यावयाचा. पण संपूर्ण मुस्लिम जीवनचित्रण फारसे आलेले दिसत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र पेंडसेच्या 'एल्गार' मध्ये हिंदू-मुस्लिम संघर्षाच्या रूपाने मुस्लिम जीवनचित्रण आले आहे. परंतु एकंदर मराठी कादंबरीतील मुस्लिम जीवन चित्रणाचे योगदान कमीच दिसते.

मराठी कादंबरीतील मुस्लिम लेखकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असेच आहे. १९५० नंतर सय्यद अमीन यांच्या 'अबला' कादंबरीचा उल्लेख प्रथम करावा लागतो. परंतु खरा मराठी मुस्लिम साहित्य प्रवाहाचा विकास झाला तो १९६० नंतरच. या काळत हमीद दलवाई, राजन खान, रफिक सुरज, शकील शेख, अब्राहिम अफगान इत्यादी ठळक लेखकांनी मराठी कादंबरीमध्ये मुस्लिम समाजजीवन हेतूत: चितारले आहे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये 'हमीद दलवाई यांच्या 'इंधन' कादंबरीतील मुस्लिम जीवनाचे चित्रण' यांची चिकित्सा केली आहे. हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचे वास्तवपूर्ण भेदक चित्रण हा 'इंधन' कादंबरीचा व्यापक आशय आहे. हे वास्तव प्रकट होत असताना कथानकाच्या ओघाने मुस्लिम जीवनचित्रण आले आहे. त्याचा अभ्यास या प्रकरणात केला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण कोकण प्रदेशात मुसलमान खोत हे ' जमीनदार ' असून गावावर त्यांची सत्ता चालत असे. पण स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण सुधारणांच्या ओघात त्यांची ही सत्ता खिळखिळी झाली. याचे कारण कदाचित १९४७ च्या हिंदू-मुस्लिम दंग्यामध्येही असावे हे कादंबरीतील निवेदनाच्या ओघात दिसून येते.

मुस्लिम स्त्रीजीवन बुरख्याआडचे जीवन म्हंटले जाते. पण ' इंधन ' कादंबरीत एवढी धार्मिक कट्टरता दिसून येत नाही. या कादंबरीतील मुस्लिम स्त्रीचे चित्रण भारतीय स्त्री सारखेच आहे. आचार-विचारांनी परंपरागत असलेली मुस्लिम स्त्री यामध्ये दिसून येते. उदा. या कादंबरीतील भाबी मध्ये भारतीय आदर्श स्त्रीचे दर्शन होते.

श्रध्दा, नमाज, रोजा, जकात या मुस्लिम धर्मतत्वांचा उल्लेख इंधनमध्ये येतो. परंतु धार्मिकता हे कादंबरीचे एक आशयसूत्र असले तरी कट्टर धार्मिकता या कादंबरीमध्ये प्रभाव टाकत नाही. वरील धर्मतत्वांच्या बरोबर मुस्लिम शिक्षण, सण, आहार, व्यवसाय, पोषाख, शिष्टाचार, स्त्री-पुरूष संबंधाचे चित्रण आले आहे. सारांश ' इंधन ' मध्ये मुस्लिम समाजजीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आलेले दिसते.

कादंबरीचा शेवट सांगताना निवेदक जे भविष्यकाळाचे वर्णन करतो. ते महत्त्वपूर्ण असेच आहे. कादंबरीतील हिंदू-मुस्लिम संघर्ष हा आफ्रिकेहून आलेल्या इसाकमुळे निर्माण झालेला दिसतो. तेच या कादंबरीतील सामाजिक संघर्षाचे इंधन ठरते. कारण निवेदक भविष्यकाळ सांगताना म्हणतो की, " इसाक आफ्रिकेला निघून जाईल. इसाक आफ्रिकेला निघून गेल्यानंतर इसाकमुळे लागली आग विझेल आणि गावाचे व्यवहार पूर्वीप्रमाणे गुण्यागोविंदाने सुरु होतील." एखाद्या कट्टर धार्मिक व्यक्तीमुळे समाजजीवन कसे विस्कळीत होते हे या कादंबरीत दिसून येते.

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये ' राजन खान यांच्या ' शरीयत ' कादंबरीतील मुस्लिम जीवनाचे चित्रण ' याची चिकित्सा केली आहे. मुस्लिम स्त्री च्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण व आपल्याला सोयीस्कर असा धर्मत्वांचा अर्थ लावणाऱ्या प्रवृत्तींचा विचार हा या कादंबरीचा आशय आहे. या कादंबरीतील सर्व पात्रे मुस्लिम असल्याने मुस्लिम समाजजीवन विस्तृत आलेले दिसते.

राजन खान यांनी ' शरीयत ' कादंबरीत जे स्त्री जीवन सांगितले आहे. त्यावरून असे दिसून येते की, एक स्त्रीच स्त्रीवर अन्याय करीत असते. स्त्री हीच स्त्री चा शत्रू आहे असे खुर्शिद व सलीमा या व्यक्तीरेखेतून दिसून येते. अशा प्रकारचे वेगळे शोषक व शोषित स्त्री जीवन कादंबरीत आले आहे.

मुस्लिम समाजात ' शरीयत ' ला म्हणजेच मुस्लिम कायद्याला अधिक महत्त्व आहे आणि त्यातील तत्वांना विरोध करण्याचे धाडस कोणी करू शकत नाही. त्यामुळे या तत्वांच्या आधाराने व तत्वांचा आपल्याला हवा तसा सोयीस्कर अर्थ लावून ते स्त्री वर लादले जातात. या कादंबरीत जकात, गोशा, इदत, जीना अशा मुस्लिम धर्मतत्वांचा परिचय होतो.

' शरीयत ' कादंबरीत अजमतच्या व्यक्तिरेखेतून मूलतत्त्ववाद दिसून येतो. सर्वच समाजात पुरुषसत्ताक पध्दत आहे. मुस्लिम समाजात त्याचाही प्रत्यय येतो. स्त्री-पुरुष पात्रांचा विक्षिप्तपणाही दिसून येतो. उदा. मुस्तफा जेव्हा खिडकीतून खैरुशी बोलतो तेव्हा अजमत सुतारांना बोलवून ती खिडकी कायमची बंद करून टाकतो.

' शरीयत ' कादंबरीत कथानकाच्या ओघाने मुस्लिम धर्मतत्त्वे अधिक प्रभावीपणे येत असली तरी मुस्लिम सण, शिक्षण, व्यवसाय, आहार, पोषाख, शिष्टाचार, विवाह पध्दत, आचार इत्यादी सर्व घटक आले आहेत. तसेच या कादंबरीला वास्तववादी कादंबरी म्हंटले तरी या कादंबरीत स्त्री- पुरुष संबंधाचे चित्रण अधिक भडक दिसते. अजमतसारख्या समाजातील विकृत माणसामुळे स्त्रीजीवन कसे दयनीय अगतिक आणि पोतेऱ्यासारखे बनते हे या कादंबरीचे सूत्र दिसते.

चौथ्या प्रकरणामध्ये " ' इंधन ' व ' शरीयत ' कादंबऱ्यांमधील मुस्लिम जीवनाचे स्वरूप व निवेदनाची पध्दती " याचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये कादंबरीचे स्वरूप, निसर्गचित्रण, कादंबरीची निवेदनपध्दती, भाषा, भाषेतील विविध अलंकार, स्त्री चित्रणाची शैली, बोधपर भाषा, अपरिचित शब्दांची उपस्थिती या घटकांचा विचार केला आहे.

‘ इंधन ’ चे स्वरूप पाहताना त्यात गावगाड्याचे जीवन येते. त्यामुळे कादंबरीची व्यापकता वाढते तर ‘ शरीयत ’ मध्ये फक्त मुस्लिम समाजच आल्याने तशी व्यापकता दिसत नाही. निसर्गचित्रण पाहताना हमीद दलवाई यांनी कोकण प्रदेशच कादंबरीत आणला आहे तर राजन खान यांनीही प्रसंगानुसार निसर्ग प्रतिमांचा कुठे कुठे वापर केला आहे.

‘ इंधन ’ मध्ये प्रथमपुरुषी निवेदन पध्दती आहे. तर ‘ शरीयत ’ मध्ये तृतीयपुरुषी निवेदन पध्दती आढळते. ‘ इंधन ’ मधील भाषा कोकणी मुसलमानी भाषा आहे तर ‘ शरीयत ’ मधील संवादाची भाषा देशी मुसलमानी तर निवेदन प्रमाण भाषेत आहे. ‘ इंधन ’ मधील स्त्री चित्रणामध्ये संयम, सूचकता, पोक्तपणा आढळतो. तर ‘ शरीयत ’ मध्ये थेट, उथळ, दैहिक वर्णनाने लिप्ताळलेली अशी शैली दिसते. दोन्ही कादंबरीत अलंकृत, बोधपर, सुभाषित प्रधान भाषा शैलीचा वापर केलेला दिसतो. भाषेत स्वाभाविकपणे येणारे म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्याशाप यांचा वापर दोन्ही कादंबरीत आढळून येतो.

अशाप्रकारे ‘ मराठी कादंबरीतील मुस्लिम जीवनाचे चित्रण : ‘ इंधन ’ व ‘ शरीयत ’ कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने ’ अभ्यासताना सारांश म्हणून काही ठळक गोष्टी लक्षात घेता असे निदर्शनास येतात.

निष्कर्ष

१९६० पूर्वी मराठी कादंबरीमध्ये मुस्लिम जीवनचित्रण कादंबरीचे मुख्य सूत्र म्हणून अपवाद वगळता आलेलेच दिसत नाही. याउलट १९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित असे विविध प्रवाह दिसू लागले. त्यावेळेसच मराठी कादंबरीतही मुस्लिम समाजजीवन चित्रणाला अधिक चालना मिळत गेली आणि विशेषतः मुस्लिम कादंबरी लेखक नव्या आत्मभानाने लिहू लागले.

‘ इंधन ’ आणि ‘ शरीयत ’ कादंबऱ्यांचा विचार करताना ‘ इंधन ’ कादंबरीत जीवनचित्रणाचा अवकाश अधिक आहे. तर ‘ शरीयत ’ कादंबरीमध्ये जीवनचित्रणाचा अवकाश कमी आढळून येतो. दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये मुस्लिम जीवन चित्रण आले आहे. व्यापक

जीवनदर्शनाच्या दृष्टिकोणातून त्यामध्ये भिन्नता आढळते. मराठी समाज जीवनातील मुस्लिम समाजजीवनाचे खरेखुरे दर्शन ' इंधन ' मध्ये आढळून येते तर मुस्लिम कायद्याचा सोयीस्कर अर्थ घेऊन समाजातील स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या प्रवृत्ती कशा पाशवी बनल्या आहेत. हे ' शरीयत ' कादंबरीमध्ये फारच वेधकतेने प्रत्ययास येते.

धर्माधर्मात आणि स्त्री पुरुष नात्यात एक सौहार्द असावे हा संदेश दोन्ही कादंबऱ्यातून मिळतो.